

Theological and philosophical Analysis of Ibn Qiyama's Narrative on the Issue of Continuity of Authority (*Hojjat*) and the Presence of Two Speaking Imams in the Same Era

Ramin Golmakani ¹ Seyyed Ali Delbari ² Mohammad Hosein Davoudi Dehaghani ³

1. Assistant Professor of the Department of Philosophy, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran: golmakani@razavi.ac.ir

2. Associate Professor, Department of Quranic Sciences and Hadith, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran: delbari@razavi.ac.ir

3. Graduate of Level 3 of Khorasan Seminary and PhD student in Theoretical Foundations of Islam, Faculty of Theology, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran (Corresponding Author): davody@iran.ir

Article Info

Abstract

Article Type:
Research Article

Article History:

Received:
June 24, 2024

In Revised Form:
August 29, 2024

Accepted:
September 18, 2024

Published Online:
December 22, 2025

The existence of divine proof at all times and its continuation until the Day of Resurrection is one of the tenets of Shia belief, even among the branch sects; Hence, even the Waqifites (Waaqefiyyah) and the opponents of Imam Reza's (p. b. u. h) imamate came through this principle in rejecting him and denied his Imamate. However, during the narration that is analyzed in the following article, Hazrat Reza, peace be upon him, answered the deniers of his Imamate. The imamate of Imam Reza (p. b. u. h) was doubted once after the martyrdom of his noble father, and it led to the formation of waaqefiyyah, and once again, the fact that he did not have children at an advanced age caused doubts among some of his followers. so that some of them converted to waaqefiyya; Despite this, there was a definite belief in the continuity of divine proofs in the beliefs of the Shiites, to such an extent that even the Waqifites had no choice but to adapt their deviant beliefs to this original belief in order to achieve their goals. This article, while re-reading Ibn Bashar's narration, explains Ibn Qiyama's conversation with the Imam of the Waaqefiyyah group, with a verbal and ruling approach, explaining the Imamate after him. The issue of the earth not being empty of imams from a theological point of view, on the one hand, and the issue of the absence of two speaking imams at the same time from a ruling point of view, on the other hand, are two important and fundamental points in this article; that Ibn Qiyamai Waaqefi in his conversation with Imam Reza (p. b. u. h)

Cite this The Author (s): Golmakani, R; Delbari, A; Davoudi Dehaghani, Mh (2024). Theological and philosophical Analysis of Ibn Qiyama's Narrative on the Issue of Continuity of Authority (*Hojjat*) and the Presence of Two Speaking Imams in the Same Era: Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 13, Issue 4, Winter 2025, Serial Number 52 – (131- 150)-

[DOI:10.22034/farzv.2024.464265.2011](https://doi.org/10.22034/farzv.2024.464265.2011)

acknowledges both of the mentioned issues. Due to the lack of specific background in this field, The innovation of this article is in this aspect, which makes it clear in an interdisciplinary way with a theological and ruling point of view, and in a descriptive and analytical method, while examining and analyzing the content of the mentioned hadith, and analyzing the various affairs of the Imamate, that the dignity of Wilayat is the only dignity that The title of Hojjat, meaning intermediary in divine grace, is continuous and manifests in only one person from the divine saints at any time and cannot be assigned to two people at the same time.

Key words:

Continuity of divine proof, the rule of grace, Imam's affairs, waqfiyyah, intercession of grace, Hossein bin Qiyama.

1. Introduction

Divine authority is the intermediary between the material earth and the spiritual heavens. The system of existence, including the earth, is stable thanks to the existence of Imam Masoom. It is clear that such a role, which is the link between God and all blessings; It cannot be performed by two Imams at the same time, because such a role is not a creditable and abstract matter, but rather a real matter that has only one example, and this is the meaning of the hadith "at the same time, two people cannot be imam at the same time unless one of them does nothing.

The existence of divine proof at all times and its continuation until the Day of Resurrection is one of the tenets of Shia belief, even among the branch sects; Hence, even the Waqifites (Waaqefiyyah) and the opponents of Imam Reza's (p. b. u. h) imamate came through this principle in rejecting him and denied his Imamate. However, during the narration that is analyzed in the following article, Hazrat Reza, peace be upon him, answered the deniers of his Imamate. The imamate of Imam Reza (p. b. u. h) was doubted once after the martyrdom of his noble father, and it led to the formation of waaqefiyah, and once again, the fact that he did not have children at an advanced age caused doubts among some of his followers. so that some of them converted to waaqefiya; Despite this, there was a definite belief in the continuity of divine proofs in the beliefs of the Shiites, to such an extent that even the Waqifites had no choice but to adapt their deviant beliefs to this original belief in order to achieve their goals. This article, while re-reading Ibn Bashir's narration, explains Ibn Qiyama's conversation with the Imam of the Waaqefiyyah group, with a verbal and ruling approach, explaining the Imamate after him. The issue of the earth not being empty of imams from a theological point of view, on the one hand, and the issue of the absence of two speaking imams at the same time from a ruling point of view, on the other

hand, are two important and fundamental points in this article; that Ibn Qiyamai Waaqefi in his conversation with Imam Reza (p. b. u. h) acknowledges both of the mentioned issues. The innovation of this article is in this aspect, which makes it clear in an interdisciplinary way with a theological and ruling point of view, and in a descriptive and analytical method, while examining and analyzing the content of the mentioned hadith, and analyzing the various affairs of the Imamate, that the dignity of Wilayat is the only dignity that The title of Hojjat, meaning intermediary in divine grace, is continuous and manifests in only one person from the divine saints at any time and cannot be assigned to two people at the same time.

Therefore, Ibn Qiyama's question to Imam Reza (p. b. u. h), and Imam Reza's answer, in addition to showing the ruling atmosphere of that time and the activities of the Waqifia in justifying their claim, include two important points:

The first point is the acknowledgment by the elders of other religions that they believe in the continuity of the evidence among the followers of Ahl al-Bayt; that this belief can be taken according to one of the two interpretations in the argument about the necessity of Prophet and Imam by means of the rule of grace; Because in this interpretation, the closeness to God in the Prophet and the Imam by obeying the divine commands is conditional on the acts of coercive power.

The second point in this narrative is the imam's discussion about the impossibility of two active and speaking imams at the same time; Considering the affairs of the imam and the prophet and proving the lack of presence in the affairs of religious authority, judgment and public leadership, it became clear that the lack of gathering of two imams in the matter of guardianship means that it is not possible to exercise this guardianship at the same time by two imams. This special meaning of Wilayat is the mediation of grace in the ranks of existence.

In general, the existence of a prophet together with an imam who have a formative guardianship in the sense of the mediation of grace, must be stated as a true separate case; That is, only one imam or one prophet is the owner of originating guardianship, but if we consider the prophet and imam only in terms of social affairs and public leadership, there is no problem with the existence of one imam and one prophet or two imams or two prophets at the same time.

واکاوی کلامی و حکمی روایت ابن قیاما در مسئله استمرار حجت و حضور دو امام ناطق در زمان واحد

رامین گلمکانی^۱ سیدعلی دلبری^۲ محمدحسین داودی دهاقانی^۳

golmakani@razavi.ac.ir

۱. استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران:

delbari@razavi.ac.ir

۲. دانشیار گروه علوم قرآنی و حدیث، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران:

davody@iran.ir

۳. دانش آموخته سطح ۳ حوزه علمیه خراسان و دانشجوی دکتری مبانی نظری اسلام، دانشکده الهیات، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران (نویسنده مسئول):

چکیده

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۶/۰۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱

وجود حجت الهی در هر زمان و استمرار آن تا قیام قیامت از مسلمانات اعتقادی شیعیان حتی نزد فرقه‌های منشعب شده است؛ از این رو، حتی واقفیه و مخالفان امامت امام رضا (علیه السلام) در رد ایشان از طریق همین اصل وارد شده و امامت حضرتش را انکار کرده‌اند؛ اما طی روایتی که در مقاله پیش رو تحلیل شده است، حضرت رضا (علیه السلام) به منکران امامت خویش پاسخ داده‌اند. امامت امام رضا (علیه السلام) یک بار پس از شهادت پدر بزرگوارشان مورد تردید قرار گرفت و به شکل گیری واقفیه انجامید و بار دیگر فرزندان نشدن آن حضرت در سنین بالا موجب بروز شک و تردید در برخی پیروان ایشان شد؛ به طوری که عده‌ای از آن‌ها به واقفیه گرویدند؛ با وجود این، عقیده قطعی به استمرار حجج الهی در باورهای شیعیان، به حدی بود که حتی واقفیه نیز برای رسیدن به مقاصد خود چاره‌ای جز تطبیق اعتقاد انحرافی خود بر این باور اصیل نداشتند. این نوشتار ضمن بازخوانی روایت ابن بشار در بیان گفت‌وگوی ابن قیاما از گروه واقفیه با امام (علیه السلام) با رویکرد کلامی و حکمی به تبیین امامت بعد از ایشان پرداخته است. مسئله خالی نبودن زمین از امام از دیدگاه کلامی از سویی و مسئله نبود دو امام ناطق در زمان واحد از منظر حکمی از سوی دیگر، دو نکته مهم و اساسی در این مقاله است که ابن قیامای واقفی در گفت‌وگوی خود با امام رضا (علیه السلام) به هر دو مسئله مذکور اذعان دارد. با توجه به نبود پیشینه معین در این زمینه، نوآوری این مقاله در آن است که به صورت میان رشته‌ای با دیدگاه کلامی و حکمی، به روش توصیفی تحلیلی، ضمن بررسی و تحلیل محتوایی حدیث مذکور و تحلیل شئون مختلف امامت، روشن می‌سازد که شأن ولایت تنها شأنی است که به‌عنوان حجت، به معنای واسطه در فیض الهی، استمرار داشته و در هر زمان تنها در یک فرد از اولیای الهی تجلی می‌کند و قابل تفویض به دو فرد در زمان واحد نیست.

استمرار حجت الهی، قاعدة لطف، شئون امام، واقفیه، وساطت فیض، حسین بن قیاما.

کلیدواژه‌ها

استناد: گلمکانی، رامین؛ دلبری، سیدعلی؛ داودی دهاقانی، محمدحسین؛ (۱۴۰۳). واکاوی کلامی و حکمی روایت ابن قیاما در مسئله استمرار حجت و حضور دو امام ناطق در زمان واحد. فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۳، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۴، شماره پیاپی ۵۲ - (۱۳۱-۱۵۰).

[DOI:10.22034/farzv.2024.464265.2011](https://doi.org/10.22034/farzv.2024.464265.2011)

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. مقدمه

وجود حجت الهی در هر زمان و استمرار آن تا قیام قیامت از مسلمات اعتقادی شیعیان است، حتی نزد فرقه های منشعب شده همچون واقفیه و مخالفان امامت امام رضا (علیه السلام) که امامت حضرتش را انکار کرده اند. هر چند بحث از وجود حجت بر حسب آموزه های قرآنی و روایی که از اساسی ترین عوامل گسترش علم کلام است، بحث بسیار ضروری به نظر می رسد؛ گرچه بین مذاهب گوناگون اختلاف شدیدی در تلقی از ظواهر آیات در انقطاع سلسله حجج وجود دارد (ابن ولید، ۱۴۰۳ ق: ۶۷؛ شرفی، ۱۴۱۵ ق، ج ۲: ۴۴؛ قاسمی؛ ۱۴۲۴ ق: ۱۳۱؛ یحیی بن حسین، ۱۴۲۱ ق: ۴۶؛ قاسم بن ابراهیم، ۱۴۲۱ ق، ج ۱: ۵۱۵؛ احمدی، ۱۴۱۶ ق، ج ۲: ۷۱؛ حنفی، ج ۵: ۱۸۶؛ بغدادی، ۲۰۰۳: ۱۲۹) و همین اختلاف نیز زمینه را برای بحث از آن در کتب کلامی ایجاد کرده؛ اما آن چنان که شایسته و بایسته است، مورد بررسی و تحلیل قرار نگرفته است.

امامت امام رضا (علیه السلام) یک بار پس از شهادت پدر بزرگوارشان مورد تردید قرار گرفت و به شکل گیری واقفیه انجامید و بار دیگر فرزندان نشدن آن حضرت در سنین بالا موجب بروز شک و تردید در برخی از پیروان ایشان گردید؛ به طوری که عده ای از آن ها به واقفیه گرویدند؛ با وجود این، رسوخ اعتقاد به استمرار حجج الهی در باورهای شیعیان به حدی بود که حتی واقفیه نیز برای رسیدن به مقاصد خود چاره ای جز تطبیق اعتقاد انحرافی خود بر این باور اصیل نداشتند، لذا شهادت امام موسی کاظم (علیه السلام) را تکذیب می کردند و وی را زنده و غایب می دانستند (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۵۰: ۱۸). قرار گرفتن این واقعیت در محور سوالات موافقان (همان: ۳۵) و تشکیک های مخالفان (کلینی، ۱۴۲۹ ق، ج ۱: ۳۲۰ و ۳۲۱؛ مفید، ۱۴۱۳ ق، ج ۲: ۲۷۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۵۰: ۳۴ و ۳۵) مهر تأییدی بر اتفاق امامیه بر باور اصیل استمرار حجج است.

با این مقدمه می توان علت صدور بخش معظمی از روایات استمرار حجج الهی از ناحیه امام رضا (علیه السلام) را نیز این گونه تبیین کرد که سوال کنندگان، چه در مقام استفهام واقعی برای برون رفت از شبهه مخالفان و چه در مقام استفهام ابهام آمیز برای تمسخر ادعای امامت ایشان چنین سوالاتی را مطرح کرده و امام نیز به صورت تأسیسی یا تقریری این مسئله را تبیین می فرمودند.

کثرت روایات صادر شده درباره حضور حجت (کلینی، ۱۴۲۹ ق، ج ۱: ۴۳۳-۴۴۰)^۱ زمینه مناسبی برای پرداختن به بحث استمرار حجت از منظر ایشان است؛ افزون بر اینکه با فاصله

گرفتن از عصر معصومان (علیهم السلام) و رخ نمایاندن برخی فرق انحرافی، مخالفان از اشکالات مصداقی نسبت به امام پا را فراتر نهاده و اصل استمرار را مردود می‌دانند.^۱ یکی از روشن‌ترین روایات امام رضا (علیه السلام) که حاوی نکات کلیدی درباره بحث استمرار حجت و تنها یک حجت الهی در زمان واحد است، روایت حسین بن بشار یا حسین بن یسار است که در رجال کشی چنین نقل شده است:

حسین بن بشار نقل می‌کند: من و حسین بن قیاما در صربا [روستایی نزدیک مدینه] اجازه خواستیم به محضر امام رضا (علیه السلام) برسیم، پس از ورود، حضرت فرمود: هر چه می‌خواهید برسید! حسین بن قیاما عرض کرد: آیا زمین از وجود امام خالی می‌ماند؟ حضرت فرمود: خیر، ابن قیاما گفت: آیا دو امام در آن واحد در زمین ممکن است؟ حضرت فرمود: خیر؛ مگر آن که یکی از آن دو ناطق است و دیگری ساکت است و سخنی نمی‌گوید، ابن قیاما عرض کرد: به طور قطع می‌دانید که شما امام نیستید؟ حضرت فرمود: از کجا فهمیدی که من امام نیستم؟ عرض کرد: در حال حاضر شما فرزندی ندارید؛ در حالی که اگر شما امام باشید امام بعدی باید از نسل شما باشد. حسین بن بشار می‌گوید: امام خطاب به ابن قیاما فرمود: به خدا قسم روزها و شب‌هایی نخواهد گذشت که فرزند پسری برای من متولد می‌شود که جانشین من خواهد شد و حق را جاری و باطل را نابود می‌کند.^۲

حسین بن قیاما که خود واقفی بوده سعی دارد با انضمام گزاره «فرزنددار نشدن امام رضا (علیه السلام)» به گزاره «هر زمان دارای امام است» در امامت حضرت رضا (علیه السلام) خدشه وارد کرده و نتیجه بگیرد: از طرفی به امامت امام کاظم (علیه السلام) یقین داریم و از طرفی علی بن موسی الرضا (علیه السلام) به دلیل فرزنددار نبودن امام نیست، پس باور واقفیه مبنی بر زنده بودن امام کاظم (علیه السلام) و نیز غیبت آن حضرت و ختم امامت به ایشان صحیح است.

آنچه در این سوال و جواب مشهود است، دو نکته کلیدی درباره حجت الهی است: ۱. خالی نبودن زمین از امام ۲. نبود دو امام ناطق در زمان واحد. این نوشتار به تبیین خالی نبودن زمین

۱. از جمله رک: (سدهی اصفهانی: ۵۸) این نویسنده بهایی استعمال تعبیر «علی فترت من الائمه» درباره ظهور امام زمان (علیه السلام) را به معنای عدم استمرار حجج دانسته است و نیز الکاتب (۱۹۹۸: ۲۰۷) پایه عقیده به مهدویت را روایات لولالوجه می‌داند که به نظر او این روایات خود ناقض خود هستند، چراکه به تعبیر وی این روایات اهدافی را برای وجود حجت می‌شمارد که بر امام غایب مترتب نیست. وی فواید تکوینی امام را نیز به عده‌ای از غالیان شیعه نسبت می‌دهد.

۲. حَمْدُؤَيْهِ بِنُ نُضِيرُ، قَالَ حَدَّثَنَا الْحَسَنُ بْنُ مُوسَى، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي نُجْرَانَ، عَنِ الْحَسَنِ بْنِ بَشَارٍ قَالَ: ابْتَدَأْتُ أَنَا وَالْحَسَنِ بْنَ قِيَامَا عَلَيَّ الرِّضَا (عَلَيْهِ السَّلَامُ) فِي صَرْبَا، فَأَذِنَ لَنَا، فَقَالَ: أفرغوا من خاجتكم! فقال له الحسن: تخلو الأرض من أن يكون فيها إمام؟ فقال: لا، قال: فيكون فيها اثنين؟ قال: لا إلا وأحدهما صامت لا يتكلم، قال: فقد علمت أنك لست بإمام؟ قال: ومن أين علمت؟! قال: إنه ليس لك ولد وإنما في العقب. قال: فقال له: فوالله لا تمضي الأيام والليالي حتى يولد لي ذكركم من صلبى يقوم مثل مقامى يحق الحق ويمحق الباطل (كشكى، ۱۳۶۳، ج ۲: ۸۲۹).

از امام از دیدگاه کلامی و تبیین نبود دو امام ناطق در زمان واحد از منظر حکمی می‌پردازد که البته پیشینه معینی در این زمینه یافت نشد.

۲. دیدگاه کلام امامیه درباره خالی نبودن زمین از امام

در ادبیات دینی، دو تعبیر نزدیک به هم وجود دارد، یکی استمرار حجت (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۱ ۱۴۲۹ق: ۱۶) و دیگری استمرار امام (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۳۶: ۳۱۷) که اولی به وجود یکی از مصادیق رسول، نبی و وصی در زمین اطلاق می‌شود و دومی اخص از آن است و صرفاً استمرار اوصیای رسول خاتم را شامل می‌شود.

این اختلاف تا بدانجاست که حتی امامیه که بر پیوستگی حجج الهی در زمین اتفاق دارند و در شمارش اوصیای خاتم الانبیا علیهم‌السلام هم‌آهنگ هستند، اما عبارات برخی متکلمان امامیه در تعیین مواردی که قبل از ظهور اسلام قابل انطباق بر حجت بوده‌اند، دچار اختلاف‌هایی است؛ به بیان دیگر، برخی متکلمان حجج الهی را منحصر در رسولان، انبیا و اوصیا دانسته‌اند و برخی دیگر علما را نیز از جمله مصادیق حجت اصطلاحی دانسته‌اند و برخی وجود شریعت را نیز از آن جهت که حجت را بر بندگان تمام می‌کند، داخل در دامنه حجج اصطلاحی دانسته‌اند. در ادامه به این اختلاف برداشت‌ها اشاره می‌شود.

۲-۱. دلالت قاعده لطف بر خالی نبودن زمین از حجت

این اختلاف آرا در شرح این عبارت تجرید خواجه که «و دلیل الوجوب يعطی العمومیه» به روشنی رخ می‌نماید؛ زیرا در اینکه منظور از «عمومیت» چیست؟! شارحان تجرید دو نظر دارند: برخی می‌گویند: «لایجوز خلوزمان من شرع نبی» (حلی، ۱۴۱۳ق: ۳۵۴) و برخی می‌گویند: «لایجوز خلوزمان عن بعثة نبی» (استرآبادی، ۱۳۸۲، ج ۳: ۱۵). روشن است که طبق نظر اول، دلیل وجوب نبوت، به وجود شریعت در همه زمان‌ها دلالت دارد؛ اما دیدگاه دوم به روشنی به ضرورت وجود نبی در همه زمان‌ها دلالت می‌کند.

اختلاف در عبارت مذکور به تقریر دلالت قاعده لطف بر وجوب نبی، توسط هر یک از این دو دسته برمی‌گردد و با توجه به اینکه امامت نیز با قاعده لطف اثبات می‌شود، نوع تقریر دلالت این قاعده بر نبوت و دایره شمول آن بر بحث امامت نیز اثرگذار است؛ لذا برای تبیین مسئله لازم است تقریرهای دوگانه دلالت قاعده لطف بر وجوب نبی بررسی شود.

۲-۱-۱. تقریر اول

تقریر مشهور از دلالت قاعده لطف بر وجوب نبی چنین است: وجود تکالیف نقلی نسبت به تکالیف عقلی لطف است و لطف واجب است، پس تکلیف نقلی واجب است. از آنجا که تنها وجود نبی است که این تکالیف نقلی را می‌تواند به ما برساند، وجود نبی واجب است (حلی، ۱۴۱۳ ق: ۳۴۹).

طبق این تقریر، اصل وجود نبی و شرع اثبات می‌شود؛ اما می‌توان زمانی را تصور کرد که دینی وجود داشته و تعالیم آن نیز در میان مردم شایع است؛ اما پیامبر آن از دنیا رفته باشد؛ لذا برخی از شارحان «عمومیت» را این‌طور معنا کرده‌اند: «لا تنقطع الشریعة بل تبقى مستمرة إلى زمان النبى المتأخر» (علوی عاملی، ۱۳۸۱، ج ۲: ۹۳۲؛ حسینی شیرازی، ۱۴۱۳ ق: ۳۳۹).

این گروه از متکلمان، آیه فترت و دیگر آیات ظاهر در انقطاع سلسله انبیا و اوصیا را نیز با همین دیدگاه تبیین کرده و «بقای دین» یا «وجود دانشمندانی که دین را می‌شناسند» جایگزین انبیا و اوصیا دانسته‌اند تا نه از ظهور آیات دست بکشند و نه مجبور باشند برخلاف اجماع اصحاب استمرار حجج را نفی کنند.

۲-۱-۲. تقریر دوم

برخی دیگر از متکلمان تقریری بر خلاف مشهور از قاعده لطف ارائه داده‌اند. آن‌ها قاعده لطف را صرفاً خلاصه در ارائه طریق ندانسته و به‌طور مختصر قاعده لطف را این‌گونه تبیین می‌کنند: بعثت انبیا لطف متمم غرض است؛ زیرا مقتضی تنبیه عقول، تقویت عقول در عقاید و حفظ نوع انسانی است؛ با توجه به اینکه از سویی انسان دارای قوه غضبیه و شهویه است و از سوی دیگر مدنی بالطبع و دارای زندگی اجتماعی است، پس نیاز به مقننی دارد که از وقوع او در فتنه جلوگیری کند؛ اگرچه، تقنین مقنن با اعمال قهر و غلبه همراه باشد (استرآبادی، ۱۳۸۲، ج ۳: ۳۴؛ محمدی گیلانی، ۱۴۲۱ ق: ۸۵ و ۹۵). با چنین تقریری از قاعده لطف، نمی‌توان صرفاً به وجود قوانین، کتاب‌ها و آثار بدون وجود نبی اکتفا کرد؛ لذا وجود نبی به‌عنوان مجری و اعمال‌کننده قوانین همراه با قهر و غلبه لازم و ضروری است.

گرچه این تقریر، عمومیت نبوت را به معنای «هر زمان حداقل یک نبی» اثبات می‌کند؛ اما آیا واقعاً انبیا چنین وظیفه‌ای دارند؟

در پاسخ به این سوال باید گفت یکی از اهداف یا فواید بعثت انبیا^۱، از منظر قرآن کریم حکمرانی بین مردم (بقره: ۲۱۳) و اقامه قسط (حدید: ۲۵) اعلام شده است؛ یعنی منظور از هدایتگری انبیا صرفاً دعوت به توحید و بیان احکام شریعت نیست؛ به بیان دیگر هدف از بعثت انبیا و ارسال رسل، هدایت جامعه بشری است و این هدایت، در دو بعد انجام می‌شود.

۱. هدایت به معنای «ارائه طریق»؛ یعنی ابلاغ همراه با انذار و تبشیر.

۲. ایصال به مطلوب و رساندن به مقصود که این گزینه نیز دو شاخه دارد:

الف. هدایت تشریحی و تحقق بخشیدن به برنامه‌های دینی؛ خواه از طریق تشکیل حکومت و اجرای حدود و احکام الهی و عدالت اجتماعی باشد و خواه از طریق تربیت و پرورش نفوس به طور عملی، این هر دو، سبب تحقق اهداف پیامبران می‌شود و نیاز به ویژگی‌های فراوان از نظر علم، تقوا، شجاعت و مدیریت دارد.

ب. هدایت تکوینی و رساندن به مقصود از طریق تأثیر و نفوذ معنوی و روحانی و تابش شعاع هدایت در قلب انسان‌های آماده که يك سیر معنوی و درونی است و به یقین، چنین برنامه‌ای، ویژگی‌ها و آمادگی‌های بیشتری را می‌طلبد (امامت پژوهی، ۱۳۸۱: ۸۰).

ماهیت بسیاری از احکام چنان است که در مقام اجرا نیاز به مجری واحد دارند؛ مانند امر به قتال و قصاص؛ یعنی برخی احکام، نفس وجود حاکم موجب ضمانت اجرایی آن‌هاست؛ لذا ملاصدرا وضع قوانین از سوی خداوند را برای نظم‌بخشی به دنیا لازم دانسته و هدایتگری نبی را برای دفع مفسدتی مانند امر به قتال، اجرای قصاص و دیات و... واجب می‌شمارد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۰: ۳۶۱).

چنان که شهید مطهری در این باره می‌نویسد: در قرآن کریم تصریح شده حکمت بعثت و ارسال رسل این است که عدل و قسط بر نظام زندگانی بشر حاکم باشد: «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ» (حدید: ۲۵)؛ همانا فرستادگان خویش را با دلایل روشن فرستادیم و همراه آن‌ها کتاب و مقیاس (قانون) فرستادیم تا مردم بدین وسیله عدل را به پا دارند. بدیهی است که برقراری اصل عدل در نظامات اجتماعی، موقوف به این است که اولاً نظام تشریحی و قانونی، نظامی عادلانه باشد، و ثانیاً عملاً به مرحله اجرا درآید (مطهری، ج: ۱: ۶۰).

۱. لزوماً همه فواید بعثت نمی‌تواند به عنوان ضرورت آن نیز مطرح شود، چراکه ممکن است این فایده بر امور دیگری نیز مترتب باشد یا آن فواید دخالتی در کمال انسانی نداشته باشد. به عنوان نمونه «آموزش صنایع خفیه» که خواهی نصیر به آن‌ها اشاره می‌نماید (۱۴۰۷ق: ۲۱۲)، الزاماً در غایت خلقت انسان نقش ندارد.

وی در جای دیگر می نویسد: ما می بینیم قرآن تنها مسئله عالم آخرت را بیان نمی کند، مسئله زندگی دنیا را هم از نظر هدف انبیا مطرح می کند، خیلی هم واضح و صریح. در آن آیه معروف می فرماید: ... پیامبران خودمان را با دلایل و بیانات فرستادیم، کتاب و مقیاس همراه آنها فرستادیم تا در میان مردم عدالت برپا بشود؛ پس معلوم می شود قرآن ارسال رسل را يك نیازی دانسته و برای آن اصلتی قائل شده است، ... برای اینکه نشان بدهد که عدالت اجتماعی هم اصلتی دارد و واقعاً مورد نیاز است و باید باشد. پس قرآن که نظر داده است که از ضرورت های زندگی بشر وجود عدالت است، وجود پیغمبران را برای برقراری عدالت لازم و ضروری می داند (مطهری، ج ۴: ۲۹۱).

به هر حال ثبوت این شأن برای انبیا مخالفان و موافقانی دارد. از سویی شیخ طوسی در تبیان (ج ۱: ۴۴۹) و طبرسی در مجمع البیان (۱۳۷۲، ج ۱: ۳۸۰) بین امامت که آن را زعامت سیاسی می دانند و نبوت رابطه عموم و خصوص من وجه قائل هستند و از سوی دیگر امام خمینی (ره) امامت را شأنی از شئون غیر قابل انفکاک پیامبر گرامی اسلام می داند و در کتاب ولایت فقیه می نویسد: در حقیقت، مهم ترین وظیفه انبیا: برقرار کردن یک نظام عادلانه اجتماعی از طریق اجرای قوانین و احکام است که البته با بیان احکام و نشر تعالیم و عقاید الهی ملازمه دارد؛ چنانکه این معنی در آیه شریفه «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ» (حدید، ۲۵) به وضوح پیداست، هدف بعثت انبیا به طور کلی، این است که [زندگی] مردمان بر اساس روابط اجتماعی عادلانه نظم و ترتیب پیدا کرده، قد آدمیت راست گردانند، و این با تشکیل حکومت و اجرای احکام امکان پذیر است (خمینی، ۱۳۹۱: ۷۰).

آیاتی مانند «النبی اُولی بالمؤمنین من أنفسهم» (احزاب، ۶) مؤید این برداشت امام خمینی (ره) است. اولویت استناد داده شده به رسول خدا ﷺ در این آیه و نیز در خطبه غدیر و عدم الخلاف بین مفسران^۱ در مراد از این آیه به روشنی دلالت دارد بر اینکه اولویت در مطلق اوامر و نواهی است و تنها امر و نهی فردی را شامل نمی شود. از طرفی این مطلب اختصاص به رسول خدا ﷺ ندارد و انبیای گذشته نیز به اقتضای نبوتشان این اولویت را بر مردم عصر خود داشته اند؛ بنابراین با ثبوت چنین شأنی برای نبی تقریر دوم از دلالت قاعده لطف بر لزوم نبوت تکمیل می شود و نیز می توان همزمان آن را دلیل بر ضرورت وجود یک نبی در هر زمان دانست، برخلاف تقریر اول که فقط می تواند دلیل بر استمرار شریعت باشد.

از آنجا که دلیل اثبات امامت و نبوت مشابه است، از دلیل لزوم وجود نبی در هر زمان می توان لزوم وجود امام در هر زمان را نیز نتیجه گرفت و از هم سنخ بودن این دو با یکدیگر قضیه مانعه

۱. لا خلاف بین المفسرین أن المراد أنه اُولی بتدبیر المؤمنین و الأمر و النهی فیهم من کل أحد منهم (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱: ۱۶۶).

الخلوی به این شکل ساخت: «هر زمان دارای نبی یا امام است»؛ اما اینکه آیا این قضیه در جانب جمع نیز صادق است و این یک قضیه منفصله حقیقیه است یا نه؟ و آیا می شود دو مصداق از حجت (یک نبی و یک امام یا دو نبی یا دو امام) در زمان واحد وجود داشته باشند یا نه؟ سوالی است که قاعده لطف درباره آن ساکت است، و جواب آن را در ادامه روایت جست و جو خواهیم کرد.

۲-۲. تبیین حکمی عدم وجود امامین ناطقین

ابن قیاما که در سوال اول از امام رضا علیه السلام باور آن حضرت به استمرار حجت را اقرار می گیرد، در سوال دوم خود برای رد امامت امام رضا علیه السلام، از روایات دیگر معصومان وام گرفته و درباره وجود دو امام به صورت هم زمان سوال می کند: «فَیَكُونُ فِيهَا اثْنَانِ؟ قَالَ لَيْسَ؛ لِأَنَّ أَحَدَهُمَا صَامِتٌ لَا يَتَكَلَّمُ» سوال ابن قیاما درباره دو امام هم زمان، با توجه به این مسئله است که طبیعتاً باید امام بعدی در مدتی از عمر امام قبلی حاضر باشد تا هنگام رحلت امام اولی، امام دومی جای او را پر کند؛ لذا وی از اینکه امام در حدود ۴۷ سالگی هنوز فرزندی ندارند تا نقش امام صامت را داشته باشد و پس از آن حضرت جایگزین ایشان شود، نتیجه می گیرد خود آن حضرت هم امام نیست. پس باید روشن شود که مراد از گزاره «عدم دو امام ناطق در زمان واحد» که بارها در روایات متعدد معصومان نیز تکرار شده است (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۱: ۱۷۸؛ ابن بابویه، ۱۴۰۴ق: ۱۰۱؛ ۱۳۹۵ق، ج ۱: ۲۲۴؛ هلالی، ۱۴۰۵ق، ج ۲: ۸۲۵؛ صفار، ۱۴۰۴ق، ج ۱: ۵۱۱ و ۵۱۶) چیست؟ به بیان دیگر همان طور که در بخش پیشین تبیین شد، آنچه اشکال دارد خلوارض از حجت است؛ اما اجتماع دو حجت با یکدیگر چه حکمی دارد؟ ناطق بودن دو امام به صورت هم زمان چه محذوری دارد که حتماً باید یکی از دو امام حجتی صامت باشند؟ برای پاسخ به چنین محذور احتمالی ای باید کارکردهای امام و نبی را تحلیل کرد.

۲-۳. شئون مختلف امام و نبی

نبی و به تبع او امام دارای شئون متعددی هستند؛ مرجعیت دینی، قضاوت، ریاست عامه و ولایت (مطهری، ج ۴: ۷۱۴). یکی از شئون امام بیان احکام الهی و حفظ شریعت بوده که در روایات به آن تصریح شده است (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق، ج ۱: ۲۲۳). روشن است بیان احکام توسط هر یک از دو امام هیچ تعارضی با امام دیگر نخواهد داشت؛ چراکه علم ایشان به احکام، اجتهادی و بر اساس

۱. أَيْ يَكُونُ إِمَامَانِ؟ قَالَ لَا إِلَّا وَ أَحَدُهُمَا صَامِتٌ. فَقُلْتُ لَهُ هُوَ ذَا أَنْتَ لَيْسَ لَكَ صَامِتٌ (کلینی، ۱۴۲۹ق، ج ۱: ۳۲۱).

علم حصولی نیست تا نتایج مختلفی به دست بیاورند؛ لذا می‌بینیم در مواردی نه تنها امام ناطق جواب مسائل را به امام صامت ارجاع می‌دهد؛ بلکه امام صامت خود ابتدائاً نیز اقدام به تعلیم احکام و سایر تعالیم دینی کرده است.^۱ علاوه بر اینکه، وقتی در مسائلی مانند امر به معروف و نهی از منکر و ارشاد جاهل تمام مکلفین موظف به نطق هستند، امامت نمی‌تواند ممنوع از تکلم باشد.

همین کلام دربارهٔ اجرای شأن زعامت سیاسی امام نیز جاری است و وجود دو امام مشکلی ایجاد نمی‌کند و اشکالاتی که در مقام عمل در صورت وجود دو رئیس و رهبر ممکن است به وجود آید نیز در فرض زعامت دو امام، پیش نخواهد آمد؛ زیرا اختلاف و دوگانگی در حکومتداری یا به سبب علم و جهل است که علم امام، آن را منتفی می‌کند یا به خاطر اختلاف منافع است که آن نیز در فرض مذکور که هر دو امام عصمت دارند و با علم خود بهترین منفعت برای جامعه اسلامی که یکی بیشتر نیست را انتخاب می‌کنند منتفی خواهد بود.

از آنچه در بحث تبیین احکام و ریاست عامه گفته شد روشن می‌شود قضاوت دو امام در عرض یکدیگر نیز محذوری نخواهد داشت؛ پس گزاره «عدم دو امام ناطق در زمان واحد»، در مورد شأن ولایت تکوینی امامان به معنای خاص است و البته منظور از ولایت تکوینی در بحث حاضر امری فراتر از مستجاب‌الدعوه بودن و تأثیرگذاری در تکوین با دعا است؛ زیرا چنین ولایتی، همان‌طور که در برخی روایات هم آمده توسط امام صامت نیز اعمال شده است. از جمله آنکه شخصی خدمت امام رضا (علیه السلام) رسید و عرض کرد: پسر من لکننت زبان دارد. فردا او را خدمت شما می‌فرستم تا دستی به سر او بکشید و برایش دعا کنید؛ چون او غلام شماست، حضرت فرمود: او غلام ابوجعفر (امام جواد علیه السلام) است فرزندت را نزد او بفرست.^۲

۱. جریان تعلیم وضوی حسنین (علیهم السلام) به پیرمرد (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۳: ۴۰۰).

و روایت است که ابو حنیفه نعمان بن ثابت گفته است: به مدینه رفتم و به حضور امام صادق (علیه السلام) رسیدم و سلام دادم و بیرون آمدم. پسرش موسی بن جعفر (علیه السلام) را دیدم که صغیر بود و در دهلیز خانه در مکتب نشسته است. به او گفتم شخص غریب در کجا باید قضای حاجت کند؟ به من نگریست و فرمود: از کنار جوی‌های آب و جاهایی که میوه‌ها بر زمین می‌افتد و کنار جاهایی که مردم فرو می‌آیند و کنار خانه‌ها و مسجدها و راه‌های عمومی دور شود و سپس هر جا می‌خواهد قضای حاجت کند. چون این سخن را از او شنیدم، حرمت او در دل و چشم من بزرگ شد و گفتم: فدایت گردم، گناه و معصیت از کیست؟ دوباره به من نگریست و فرمود بنشین تا برایت بگویم. نشستیم. فرمود: در انجام معصیت سه حال بیش نیست. یا از بنده است یا از پروردگارش یا از هر دو. اگر منشأ گناه از ناحیهٔ خداوند عزوجل باشد، خداوند دادگتر و با انصاف‌تر از این است که به بندهٔ خود ستم کند و او را در قیال کاری که نکرده است به شکنجه بگیرد و اگر از هر دو باشد خداوند شریک در آن است و قوی سزاوارتر به انصاف دادن بر بندهٔ ناتوان خویش است و اگر از بنده به تنهایی باشد، درست است که امر و نهی متوجه بر اوست و ثواب و عقاب مترتب بر او و به این سبب بهشت و دوزخ برای کسی فراهم می‌شود. گوید چون این سخن را از او شنیدم گفتم: «فرزندان که برخی از آن از نسل برخی‌اند و خدای شنوا و داناست» (مفید، ۴۱۳، ق: ۷۲).

۲. الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ مُعَلَّى بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ جُمُهورِ بْنِ مُعَمَّرِ بْنِ خَلَّادٍ قَالَ: سَمِعْتُ إِسْمَاعِيلَ بْنَ إِبرَاهِيمَ يَقُولُ لِلرَّضَا (علیه السلام) إِنَّ ابْنِي فِي لِسَانِهِ نَقْلٌ فَأَنَا أَبْتُ بِهِ إِلَيْكَ عَدَا تَمَسَّحَ عَلَيَّ رَأْسِهِ وَ تَدَعُو لَهُ فَإِنَّهُ مَوْلَاكَ فَقَالَ هُوَ مَوْلَى أَبِي جَعْفَرٍ فَأَبْتُ بِهِ عَدَا إِلَيْهِ (كليني، ۱۴۲۹، ج ۱: ۳۲۱).

شهید مطهری درباره این شأن می‌نویسد: امامت، درجه و مرتبه سومی دارد که اوج مفهوم امامت است و کتاب‌های شیعه پر است از این مطلب... این مسئله، مسئله «انسان کامل» و به تعبیر دیگر حجت زمان است. از جمله مقامات او تسلطش بر ضمائر یعنی دل‌هاست؛ بدین معنی که او یک روح کلی است محیط بر همه روح‌ها... و برای آن انسان کامل مقامات و درجات زیادی قائل‌اند و ما در اغلب زیارت‌ها که می‌خوانیم، به چنین ولایت و امامتی اقرار و اعتراف می‌کنیم؛ یعنی معتقدیم که امام دارای چنین روح کلی است. ما در زیارت می‌گوییم «الشَّهَدُ أَنْكَ تَشْهَدُ مَقَامِي وَ تَسْمَعُ كَلَامِي وَ تَرُدُّ سَلَامِي» (مطهری، ج ۴: ۷۱۹).

با این توضیح مقصود از ولایت تکوینی که اختصاصاً اجرای آن بر عهده امام ناطق است. آن چیزی است که به‌عنوان وساطت فیض شناخته می‌شود. تا اینجا روشن شد که دو امام ناطق در زمان واحد پذیرفته نیست و از نظر شیعه زمانی که دو یا سه امام حی هستند، تنها یکی امام است و بقیه به‌رغم شأن والای خود مأموم او هستند، قبل از تبیین معنای وساطت فیض لازم است چگونگی تطبیق این مسئله بر نبوت را نیز بیان کنیم؛ زیرا به شهادت قرآن کریم در اقوام گذشته شاهد وجود پیامبران متعدد در زمان واحد^۱ بوده‌ایم.

همان‌طور که گفته شد وجه اشکال جمع دو امام به صورت هم‌زمان، شأن مرجعیت دینی، ریاست عامه و قضاوت ایشان نیست و آنچه موجب اشکال است، اعمال ولایت به همان معنای وساطت فیض است؛ لذا اگر جایی دو حجت هم‌زمان با یکدیگر باشند، ولی تنها یکی از آن‌ها این ولایت را داشته باشد، دیگر محذوری وجود نخواهد داشت؛ همان‌طور که نمونه‌هایی ذکر شد امام صامت سایر شئون امامت را اعمال کرده است. درباره انبیای هم‌زمان نیز تنها یکی دارای این ولایت خاص است و دیگری از این حیث تحت ولایت اوست؛ لذا محذوری ندارد که چندین نبی وجود داشته باشند که همگی تبلیغ دین کنند؛ حتی ریاست امت خود را بر عهده بگیرند؛ ولی ولایت به معنای مذکور تنها در دست یکی از آن‌ها باشد.

۲-۴. وساطت فیض به‌عنوان شأنی از شئون امام و نبی

در مباحث حکمی ثابت شده است که فیض حق تعالی دایمی، ازلی و فراگیر است و بنا بر قاعده الواحد و فروع آن، این فیض^۲ در نظام اسباب و مسببات از مجاری خاص تنزل می‌کند تا

۱. مانند نبوت حضرت لوط در زمان حضرت ابراهیم، نبوت هم‌زمان شعیب و موسی و...

۲. اطلاق این فیض عمومیت آن را می‌رساند، از اصل وجود تا هدایت و... به تعبیر علامه طباطبایی: «فعلیت هدایتی که از ناحیه خدا به سوی خلق نازل شده، نخست شامل امام می‌شود و سپس از ناحیه امام به سوی سایرین افاضه می‌شود، پس هدایت امام تمام‌ترین مراتب هدایت است و هدایت‌های دیگران ما دون آن است» (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۸: ۹۷).

به مراتب مادون سرازیر می‌شود. واضح است که این واسطه‌گری فیض الهی نه به دلیل ضعف فاعل و نیاز وی به نایب در فعل است تا نقصی را در حق تعالی بر طرف سازد، بلکه به دلیل قصور مراتب مادون است که قابلیت قبول فیض را ندارند (همان: ۳۰۱).

جایگاه عزیز قدیم و جایگاه ذلیل حادث، موجب دوری این دو از یکدیگر می‌شود، به طوری که مباشرت واجب تعالی در آفرینش محدثات بعید است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶، ج ۲: ۳۰۲). لذا افاضه فیض از حق تعالی به عالم ماده، مقتضی وجود واسطه‌ای است که از یک جهت به مفیض و از جهت دیگر با مفاض سنخیت داشته باشد؛ لذا موجودات مجرد به جهت غلبه تجرد نمی‌توانند این نقش را ایفا کنند و واسطه رساندن آن به ممکنات مادی باشند.

در مسئله هدایت بشری تنها موجودی که قابلیت وساطت میان خداوند سبحان و خلق را داراست که هم دارای ساحت مادی و هم جنبه ملکوتی است، انسان کامل است که در اصطلاح شرع حجت و امام نامیده می‌شود و تا زمانی که فیض الهی بر عالم ملک زمینیان ادامه دارد، وجود حجت الهی نیز ضرورت دارد؛ بلکه انسان کامل، مظهر فیض کامل خداوند است و تمام موجودات دیگر از فرشته تا جن و بشر و سایر موجودات، به واسطه وجود نورانی او از انوار الهی بهره می‌برند (جوادی آملی، ۱۳۹۶: ۱۱۷)؛ بنابراین «حجج الهی رابط بین زمین مادی و آسمان‌ها هستند و نظام هستی از جمله زمین به برکت وجود امام معصوم (علیه السلام) پابرجاست» (همان: ۲۶۶). روشن است که چنین نقشی که حلقه واسطه میان خداوند و تمام نعمت‌هاست، نمی‌تواند در زمان واحد توسط دو شخص ایفا شود؛ زیرا این چنین نقشی امری اعتباری و انتزاعی نیست، بلکه امری واقعی است که تنها یک مصداق دارد و این همان معنایی است که از روایات «لا یكون امامان الا واحدهما صامت» استفاده می‌شود.^۱

۳. نتیجه‌گیری

بر اساس آنچه گذشت، دستاوردهای این پژوهش عبارت است از:

۱. وساطت فیض علاوه بر اینکه می‌تواند با انضمام به مقدمات اثبات لزوم وجود حجت، وحدت آن را اثبات کند، همچنین می‌تواند به‌عنوان دلیلی مستقل بر ضرورت لزوم حجت الهی نیز استفاده شود. بر اساس این استدلال، پس از اثبات وجود واجب تعالی و وجود ماسوی الله که از نظر سنخیت در غایت بُعد از هم هستند، به لزوم موجودی پی می‌بریم که هم‌زمان دو سنخ مادی و غیرمادی دارد و در نهایت نزدیکی به واجب تعالی است.

این تقریر گرچه به ادعان مخالفین ولایت تکوینی با اشکال غلو روبه‌رو نیست، اما اگر ادعا شود منحصر دانستن طریق فاعلیت خداوند در خلقت از راه وساطت فیض او را محدود و ناقص معرفی می‌کند، دیگر نمی‌توان به این استدلال تمسک کرد.

روایت سوال ابن قیاما از امام رضا (علیه السلام) و جواب ایشان علاوه بر نشان دادن جو حاکم بر زمان امام رضا (علیه السلام) و فعالیت‌های واقفیه در توجیه ادعای خود، مشتمل بر دو نکته مهم است:

نکته اول، اذعان بزرگان مذاهب دیگر به وجود اعتقاد به استمرار حجت در بین پیروان اهل بیت (علیهم السلام). این اعتقاد را می‌توان بنا بر یکی از تقریرهای دوگانه از استدلال بر لزوم نبی و امام با قاعده لطف نیز استنباط کرد؛ زیرا در این تقریر مقرب بودن نبوت و امامت به وسیله طاعت، مشروط به اعمال قوه قهریه شده است.

نکته دوم در روایت، بحث امام از عدم امکان دو امام ناطق به صورت هم‌زمان است که با توجه به شئون امام و نبی و اثبات عدم محذور در شئون مرجعیت دینی، قضاوت و ریاست عامه، روشن شد که محذور عدم اجتماع دو امام، در مسئله ولایت به معنای خاص است که اعمال این ولایت در زمان واحد توسط دو امام ممکن نیست. این معنای خاص از ولایت همان وساطت فیض در مراتب هستی است.

در مجموع وجود نبی و امامی که ولایت تکوینی به معنای وساطت فیض داشته باشند، به نحو قضیه منفصله حقیقیه باید بیان شود؛ یعنی تنها یک امام یا یک نبی صاحب ولایت تکوینی است، اما اگر نبی و امام را صرفاً به لحاظ شئون اجتماعی و ریاست عامه در نظر بگیریم جمع امام و نبی یا دو امام یا دو نبی اشکالی نخواهد داشت.

منابع و ماخذ

قرآن کریم.

- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۹۵ ق). *کمال الدین و تمام النعمه*. چاپ دوم. تهران: اسلامیة.
- _____ (۱۴۰۴ ق). *الامامه والتبصره من الحیره*. قم: مدرسه امام مهدی علیه السلام.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی. (۱۳۷۹). *مناقب آل ابی طالب علیهم السلام*. قم: علامه.
- ابن ولید، علی. (۱۴۰۳ ق). *تاج العقائد و معدن الفوائد*. بیروت: موسسه عزالدین.
- احمدی، عبدالله بن سلمان. (۱۴۱۶ ق). *المسائل و الرسائل المرویة عن الإمام أحمد بن حنبل فی العقیة*. ریاض: دار طیبہ.
- استرآبادی، محمدجعفر. (۱۳۸۲). *البراهین القاطعه فی شرح تجرید العقائد الساطعه*. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- امامت پژوهی (بررسی دیدگاه‌های امامیه، معتزله و اشاعره)*. جمعی از نویسندگان. زیر نظر دکتر یزدی مطلق. (۱۳۸۱). مشهد: انتشارات دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
- بغدادی، عبدالقاهر. (۲۰۰۳ م). *اصول الایمان*. بیروت: دار و مکتبه الهلال.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۶). *ادب فنای مقربان*. قم: اسراء.
- حسینی شیرازی، سیدمحمد. (۱۴۱۰ ق). *القول السدید فی شرح التجرید*. قم: دارالایمان.
- حلی، یوسف بن مطهر. (۱۴۱۳ ق). *کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد*. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
- حنفی، حسن. (بی تا). *من العقیة إلى الثورة*. قاهره: مکتبه مدبولی.
- خمینی، روح الله. (۱۳۹۱). *ولایت فقیه*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- سدهی اصفهانی، میرزا نعیم. (۱۹۴۷ م). *کلیات نعیم*. بمبئی: انتشارات مصطفوی.
- شرفی، احمد بن محمد بن صلاح. (۱۴۱۵ ق). *عدة الاکیاس فی شرح معانی الاساس*. صنعاء: دارالحکمه الیمنیه.
- صافی گلپایگانی، لطف الله. (۱۳۸۷). *ولایت تکوینی و ولایت تشریحی*. قم: مرکز تنظیم و نشر آثار آیت الله العظمی صافی گلپایگانی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم. (۱۳۶۰). *الشواهد الربوبیه*. مشهد: مرکز الجامعی للنشر.
- _____ (۱۳۶۶). *تفسیر القرآن الکریم*. قم: انتشارات بیدار.
- صفار، محمد بن حسن. (۱۴۰۴ ق). *بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد علیهم السلام*. قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۱۷ ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. تهران: انتشارات ناصر خسرو.

- _____ (۱۳۹۰ق). *اعلام الوری باعلام الهدی*. تهران: اسلامیه.
- طوسی، خواجه نصیرالدین. (۱۴۰۷ق). *تجربید الاعتقاد*. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- طوسی، محمد بن حسن. (بی تا). *التبیین فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- _____ (۱۴۱۴ق). *الرسائل العشر*. قم: موسسه النشر الاسلامی.
- علوی عاملی، میرسید محمد. (۱۳۸۱). *علاقة التجريد*. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- قاسم بن ابراهیم. (۱۴۲۱ق). *مجموع کتب و رسائل القاسم بن ابراهیم الرسی*. صنعاً: مؤسسة الإمام زید بن علی.
- قاسمی، ابو عبدالله حمیدان بن یحیی. (۱۴۲۴ق). *مجموع السید حمیدان*. صعده: مرکز اهل البيت للدراسات الاسلامیه.
- الکاتب، احمد. (۱۹۹۸). *تطور الفكر السياسي الشيعي من الشورى الى ولاية الفقيه*. بیروت: دار الجدید.
- کشی، محمد بن عمر. (۱۳۶۳). *رجال الکشی - إختيار معرفة الرجال* (مع تعليقات مير داماد الأستریادی) قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۲۹ق). *کافی*. قم: دار الحدیث.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). *بحار الانوار*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- محمدی گیلانی، محمد. (۱۴۲۱ق). *تکمله شوارق الالهام*. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- مطهری، مرتضی. (بی تا). *مجموعه آثار استاد شهید مرتضی مطهری*. تهران: صدرا.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). *الارشاد*. قم: کنگره شیخ مفید.
- _____ (۱۴۱۳ق). *الفصول المختاره*. قم: کنگره شیخ مفید.
- هلالی، سلیم بن قیس. (۱۴۰۵ق). *کتاب سلیم بن قیس هلالی*. قم: الهادی.
- یحیی بن حسین. (۱۴۲۱ق). *مجموع رسائل الإمام الهادی إلى الحق القويم یحیی بن الحسين بن قاسم بن ابراهیم*. صنعاً: موسسه الامام زید بن علی.

References

Holy Quran.

Ahmadi, A. 1995. Questions and Letters Narrated from Imam Ahmad bin Hanbal on Creed. Riyadh: Dar Tayyiba. [In Arabic].

Alavi Ameli, M. S. M. 2002. The relationship of abstraction. Tehran: Cultural Heritage and Honors Association. [In Arabic].

Al-Kateb, A. 1998. The development of Shiite political thought from the Shura Council to the Guardianship of the Jurist, Beirut, Dar Al-Jadeed. [In Arabic].

Aštarabadi. M. 2003. Conclusive proofs in explaining of bright beliefs. Qom: Islamic Information Office. [In Arabic].

Baghdadi, A. 2003. Fundamentals of faith. Beirut: Al-Hilal House and Library. [In Arabic].

- Hanafi, H. -. From doctrine to revolution. Cairo: Madbouly Library. [In Arabic].
- Helli, Y. 1992. Finding the Meaning in the Explanation of the Abstraction of Faith. Qom: Islamic Publishing Institute. [In Arabic].
- Hilali, S. 1985. Book by Sulaym bin Qais Hilali. Qom: Al-Hadi. [In Arabic].
- Hosseini Shirazi, M. 1989. The correct saying in explaining abstraction. Qom: Dar Al-Iman. [In Arabic].
- Ibn Babawayh, M. 1975. Perfection of religion and perfect blessing. Tehran: Islamiyeh. [In Arabic].
- Ibn Babawayh, M. 1984. Imamate and insight from confusion. Qom: Imam Mahdi's school. [In Arabic].
- Ibn Shahr Ashub, M. 2000. Virtues of the family of Abu Talib, peace be upon them. Qom: Allameh. [In Arabic].
- Ibn Walid, A. 1983. The crown of beliefs and the mineral of benefits. Beirut: Ezz-Aldine Foundation. [In Arabic].
- Javadi Amoli, A. 2017. Literature of the Destruction of Those Close to God. Qom: Israa. [In Persian].
- Kashi, M. 1984. Rijal al-Kashi - the option of identifying men (with comments by Mir Damad al-Astarabadi) Qom: Al al-Bayt Foundation, peace be upon them. [In Arabic].
- Khomeini, R. 2012. Supervised by a jurist. Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian].
- Kulayni, M. 2008. Kafi. Qom: Darul-Hadith. [In Arabic].
- Majlisi, M. 1983. Bahar Al-Anwar. Beirut: Arab Heritage Revival House. [In Arabic].
- Mohammadi Gilani, M. 2000. Completed of Shawariq Al-Ilham. Qom: Islamic Information Office. [In Arabic].
- Motahhari, M. -. Collection of works by Ustad Shahid Mortaza Motahhari. Qom: Sadra. [In Persian].
- Mufid, M. 1992. Guidance. Qom: Sheikh Mufid Congress. [In Arabic].
- Mufid, M. 1992. Selected chapters. Qom: Sheikh Mufid Congress. [In Arabic].
- Qasim bin Ibrahim. 2000. The collection of books and letters of al-Qasim bin Ibrahim Al-Rasi. Sana'a: Imam Zayd Bin Ali Foundation. [In Arabic].
- Qasimi, A. A. 2003. collection of al-Sayyid Humaydan. Saada: Ahl al-Bayt Center for Islamic Studies. [In Arabic].
- Sadhi Isfahani, M. N. 1947. Naeem's Collection, Mumbai, Mustafavi Publications. [In Persian].
- Sadr al-Din Shirazi, M. 1981. Evidence of Godliness. Mashhad: University Publishing Center. [In Arabic].
- Sadr al-Din Shirazi, M. 1987. Interpretation of the Holy Qur'an. Qom: Bidar Publications. [In Arabic].
- Saffar, M. 1984. Insights into the ranks of the virtues of the family of Muhammad, may God bless them. Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Arabic].

- Safi Gholpayegani. L. 2008. Formative mandate and legislative mandate. Qom: Center for Organizing and Publishing the Works of Ayatollah Al-Ozma Safi Golpayaghani. [In Persian].
- Sharafi. A. 1994. Several bags in explaining the meanings of foundation. Sanaa: Dar Al-Hikma Al-Yamaniyya. [In Arabic].
- Tabarsi, F. 1970. Informing people about the status of the Imams of Guidance. Tehran: Islamiyeh. [In Arabic].
- Tabarsi, F. 1993. Al-Bayan Complex in the Interpretation of the Qur'an. Tehran: Nasser Khusraw Publications. [In Arabic].
- Tabatabai, S. M. H. 1996. Al-Mizan in the interpretation of the Qur'an. Qom: Islamic Publications Office of the Qom Seminary Teachers' Association. [In Arabic].
- Tousi, Kh. 1987. Abstraction of Belief. Qom: Islamic notification Office. [In Arabic].
- Tousi, M. -. Clarification in the interpretation of the Qur'an. Beirut: Arab Heritage Revival House. [In Arabic].
- Tousi, M. 1993. The Ten Epistles. Qom: Islamic Publishing Institute. [In Arabic].
- Yahya bin Hussein. 2000. Collection of the letters of Imam Al-Hadi to the Righteous, Yahya bin Al-Hussein bin Qasim bin Ibrahim. Sanaa: Founded by Imam Zaid bin Ali. [In Arabic].
- Yazdi Motlagh. 2002. Imamate Studies (Study of the Views of the Imamiyya, Mu'tazilah, and Ash'arites), Mashhad: Razavi University of Islamic Sciences. [In Persian].